

Vagaduse edendamise strateegiad Eesti- ja Liivimaal (1621–1710)

Konfessionaliseerimine ja pietism*

Jürgen Beyer

Kui võidukad rootslased pärast 1621. (1629.) aastat Eesti- ja Liivimaal oma võimu kindlustama asusid, seisis nad järgmise probleemi ees: maa oli aastakümneid väldanud sõdadest laastatud. Veidi enne Vene-Liivimaa sõja puhkemist oli reformatsioon formaalselt küll sisse viidud, kuid kirik polnud jõudnud kindlustada endale kohta elanikkonna meeltes ja südames. Poola võimu perioodil oli püütud ala mh jesuiitide abiga rekatoliseerida. Sel eesmärgil olid ilmunud ka mõned eesti- ja lätikeelsed raamatud: Petrus Canisiuse katekismus, lauluraamat ja missaal.¹

Mida sellises situatsioonis teha? Lisaks katsetele ala poliitiliselt ja sõjaliselt kindlustada püüdsid Rootsi võimud maa kultuuri- ja usuelu stabiliseerida. Pikas perspektiivis vaadatuna see neil ka õnnestus. Üks samm selles suunas oli 1632. aastal Tartu ülikooli asutamine luteri pastorige väljaõpetamiseks, kuid järgnevas artiklis on peatähelepanu all otseselt kogu elanikkonnale suunatud meetmed.

Rootsi emamaal oli juba varem hakatud luterlikke norme kogu ühiskonnas kehtestama. Programm, mida seejuures järgiti, oli ühine peaaegu kõigile luterlikele maadele (ja pisut laiemalt vaadelduna ka katoliiklikele ja reformeeritud aladele). Tänapäeval räägitakse kristianiseerimisest, sotsiaalsest distsiplineerimisest või konfessionaliseerimisest. Õpetus ei pidanud olema mitte ainult ortodoksne, vaid ka kõrge kvaliteediga ning mõistetav inimestele, kellele ta oli suunatud. Raske öelda, mis oli seejuures peamine liikumapanev

* Artikkel on varem ilmunud saksa keeles, eestikeelse lugeja jaoks on seda pisut ümber töötatud: Jürgen Beyer. Strategien zur Hebung der Frömmigkeit in Est- und Livland (1621–1710). Konfessionalisierung und Pietismus. – Konfessionalism and Pietism. Religious reform in early modern Europe. Ed. by Fred van Lieburg. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Beihefte, 67). Mainz 2006, lk 111–128. Vrd ka Jürgen Beyer. Implementing Lutheran cultural patterns in the Baltic Provinces, c. 1630–1710. – Zones of fracture in modern Europe: the Baltic Countries, the Balkans, and Northern Italy / Zone di frattura in epoca moderna: Il Baltico, i Balcani e l'Italia settentrionale. Ed. by Almut Bues. (Deutsches Historisches Institut Warschau. Quellen und Studien, 16). Wiesbaden 2005, lk 205–216 (koos põhjalikumate kirjandusviidetega). Autor tänab Eesti Teadusfondi toetuse eest (grant 6211).

1. Eestikeelne raamat 1525–1850. Toimetanud E[ndel] Annus. (Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia, 1). Tallinn 2000, nr 6, 8–9; Seniespiedumi latviešu valodā 1525–1855. Kopkatalogs. Izstrādājis autoru kolektīvs Silvijas Šiško vadībā; zinātniskais redaktors Aleksejs Apinis. Rīga 1999, nr 2, 9–10. Mõnest siin ja edaspidi nimetatud raamatust pole ühtki eksemplari säilinud, mistõttu osa dateeringuid on mõnevõrra ebakindlad. Mõned raamatud seevastu on faksiimileväljaannetena kergesti kättesaadavad. Viiteid neile võib leida mainitud bibliografiatest.

jõud. Kas riik, kes oli huvitatud sellest, et tema alamate seas valitseks kord ja sõnakuulmine? Kas kirik, kes soovis oma õpetuse omaksvõtmist? Või vagad inimesed, kes püüdisid jumalakartliku ühiskonnakorralduse poole? Ilmselt põimused siin eri gruppide huvid. Olulisimad punktid selles programmis olid ristiusu teadmiste vahendamine ja moraali-standardite kehtestamine.²

Loomulikult oli selliseid püüdlusi ka Taanis ja nende mõju ulatus koguni Liivimaale. Ühe vagaduse edendamiseks 1629. aastal Taanis väljastatud korralduse saksakeelses tõlkes (1639) on sõnaselgelt öeldud, et selle sätted peavad kehtima ka Saaremaal³ (mis jäi Taani võimu alla veel küll vaid kuueks aastaks). 1660. aastal andis üks reformimeelse ortodoksia pooldaja selle korralduse uuesti välja.⁴

Rahvakeelse kirjanduse algus

Milliste raamatutega võisid sellise programmi läbiviijad Eesti- ja Liivimaal arvestada? Need pidid olema koostatud vähemalt kuues keeles: (1) ladina keel oli keskne keel teoloogiasuudumise, kuid usuõpetuse aluste edasiandmisel vähem tähtis. 17. sajandi algul oli alamsaksa keel ka Eesti- ja Liivimaal olnud sunnitud loovutama oma koha kirikukirjanduse keelena (2) ülemsaksa keelele. Saksakeelse elanikkonna jaoks küll trükiti katekismusi ja lauluraamatuid, kuid loomulikult võidi kasutada ka imporditud raamatuid. Seetõttu ei ole lihtne kindlaks teha, millised raamatud tegelikult käibel olid. Sama kehtib ka (3) rootsikeelsete raamatute kohta, sest siin kasutati Rootsi emamaalt pärinevaid standard-

2. Vrd Jürgen Beyer. Conceptions of holiness in the Lutheran countries, c. 1550–1700. – Papers delivered at the symposium *Christian Folk Religion*. [Vol. 2]. Ed. by Ülo Valk. (Studies in folklore and popular religion, 3). Tartu 1999, lk 137–168, siin lk 141–144. Katehheesi ja konfessionaliseerimise kohta katolikel aladel vrd Erika Heitmeyer. Der «Kleine Catechismus» des Johann von Detten. Reprint des Drucks von 1597 und Kommentar. Paderborn 1994; Andreas Holzem. Westfälische Frömmigkeitskultur im Wandel der Frühen Neuzeit. Dörfliche Pfarreien im archidiaconalen Sendgericht 1570–1800. – Jahrbuch für Volkskunde 2002, N. F. 25, lk 27–44; vrd ka Jürgen Beyer. Outreman, Philippe d'. – Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung. Bd. 10. Berlin, New York 2000–2002, veerg 451–454.
3. Ausz der Dänischen Sprach translatirte Verordnung vom Ampt vnd Gewalt der Kirchen wieder vnbußfertige Sünder / so wol auch wie die Geistliche [*sic!*] sich zu verhalten; Welche Ordnung hinführo auch auff Ösell soll observiret vnd gehalten werden. Kopenhagen 1639.
4. Joachim Schröder. Geistlicher Nord=Stern oder Ihrer Königlichen Majest. zu Dennemarcken etc. etc. CHRISTIANI IV. Glorw: Andenckens Höchstrühmliche Verordnung Vom Ampt und Gewalt der Kirchen Wieder vnbußfertige Sünder. So woll auch / wie die Geistlichen / in seinen Königreichen und Landen sich zu verhalten / etwa vor 30. Jahren zu Kopenhagen publicirt Rostock 1660; vrd Hans Leube. Die Reformideen in der deutschen lutherischen Kirche zur Zeit der Orthodoxie. Leipzig 1924, lk 78. Kui pietist Erich Pontoppidan 1747. aastal selle korralduse saksakeelse tõlke avaldas, väljendas ta oma heatahtlikku suhtumist selle sisusse (Erich Pontoppidan. ANNALES ECCLESIAE DANICÆ DIPLOMATICI Bd. 3. Kopenhagen 1747, lk 771–792).

väljaandeid, ehkki nn eestirootslaste⁵ kõneldud dialektid crinesid väga tugevalt riigirootsi keelest.

(4) Lätikeelne kirjandus arenes 17. sajandil enam-vähem paralleelselt eestikeelse kirjandusega. Oli siiski kaks erinevust: a) osa lätlaste asualast jäi Poola-Leedu võimu alla ning kirjandus arenes seal katoliiklike eeskujude järgi; b) lätikeelsetes raamatutes kasutati ainult *ühte* kirjakeele vormi, samal ajal kui eesti keeles oli neid kaks, nimelt (5) tallinnaeesti keel põhjas ja (6) tartueesti keel⁶ lõunas.⁷

Alljärgnevas piirdun vaid eesti- ja lätikeelsete luterlike raamatutega, sest neil polnud väljaspool Liivi-, Eesti- ja Kuramaad turgu ning pole vaja arvestada võimalike importraamatutega. Olen vaatluse alla võtnud ka Kuramaal kirjutatud lätikeelsed raamatud, sest neid võidi kasutada Liivimaalgi.

Juba 1535. aastal oli ilmunud kakskeelne katekismus, vasakpoolsel leheküljel alamsaksa-, parempoolsel paralleelselt tallinnaeestikeelne tekst.⁸ Sada aastat hiljem polnud ei see raamat ega ka tartu- ja tallinnaeestikeelsed katekismused 1549., 1554. ja 1572. aastast kindlasti enam kättesaadavad.⁹ Lisaks oli 1590. aastatel ilmunud tartueestikeelne lauluraamat.¹⁰ Lätikeelne luterlik kirjandus oli samalaadne: katekismused (enne 1585, 1586, 1615), lauluraamat (1587, 1615) ning – erinevalt eesti keelealast – perikoobid ja kannatuslugu (1587, 1615).¹¹ See on kõik, mis senistel uurijatel on õnnestunud kindlaks teha. Mõni katekismuseväljaanne võib olla küll jäljetult kadunud, kuid kindlasti polnud võimalik luterlikku konfessionaliseerimiskampaaniat kuigi paljule rajada. Eespool mainitud katoliiklikke raamatuid selleks ju kasutada ei saanud.

1630. aastatel ilmusid niihästi läti- kui ka tallinna- ja tartueestikeelsed kiriku käsiraamatud. Sellised käsiraamatud sisaldasid tavaliselt väikest katekismust, perikoope ja kannatuslugu. Lisaks võis nende koosseisus olla lauluraamat, liturgiavormelid ja Vana

5. See väljend pole vanem kui Eesti Vabariik. Minu teada kasutas seda esimest korda H[ans] Pöhl. En överblick. – Kalender eller Almanack För swenskarne i Estland 1920, ärg. 18 [trükitud 1919], lk 33–37, siin lk 34, 36.

6. Tallinna- ja tartueesti keelt ei tohiks segamini ajada põhja- ning lõunaesti keelega. Kahe esimese puhul on tegemist enam-vähem standardiseeritud kirjakeeltega, kaks viimast aga märgivad murdekeele alasid, vrd Jürgen Beyer. Ist *maarahvas* („Landvolk“), die alte Selbstbezeichnung der Esten, eine Lehnübersetzung? Eine Studie zur Begriffsgeschichte des Ostseeraums. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 2007, Jg. 56, lk 566–593, siin lk 570.

7. Eesti- ja lätikeelsete raamatute kohta on olemas retrospektiivsed bibliograafiad (vrd märkus 1). Bibliograafiade rahvusliku suunitluse tõttu pole kahjuks nende kõrvale seada midagi võrreldavat Eesti- ja Liivimaal ilmunud ladina-, saksa- või rootsikeelsete raamatute kohta, mis teeb eri trükikodade produktsiooni hindamise väga keeruliseks. Rootsikeelsete trükiste kohta vt Jürgen Beyer. Schwedische Lesestoffe in Est- und Livland im 17. und 18. Jahrhundert. – Books and libraries in the Baltic Sea region from the 16th to the 18th century / Bücher und Bibliotheken im Ostseeraum vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Ed. by Lea Köiv, Tiiu Reimo. Tallinn 2006, lk 165–171.

8. Eestikeelne raamat, nr 2.

9. Samas, nr 3–5.

10. Samas, nr 7.

11. Seniespiedumi, nr 1a, 3–8.

Testamendi osi. Nagu juba 1535. aasta katekismuski, olid ka need raamatud kakskeelsed ning mõeldud seega pastoritele ja mitte lihtsatele talupoegadele või teenijatüdrukutele. Sihtgrupp on aimatav juba raamatute formaadist: tegemist on kvartköidetega ja mitte oktaav- või duodeetsformaadis raamatutega.¹² Pastoritele olid mõeldud ka nende kolme keele grammatikad, mis ilmusid 1630. aastate lõpus ja 1640. aastatel,¹³ ning postillid (1641–1649 tallinnaeesti, 1654 läti keeles).¹⁴ Siinkohal pole tarvidust pikemalt peatuda alates 1630. aastatest esineval eesti- ja lätikeelsel juhuluulel. See kirjandus polnud suunatud eestlastele ja lätlastele, vaid haritlastele, kes eksperimenteerisid samal ajal ka alamsaksa murretes ja vene keeles kirjutatud luuletustega.¹⁵

Õpetus

Trogillus (Troels) Arnkiel, kes oli alates 1682. aastast Åbenrå praost ja töötas agaralt konfirmatsiooni juurutamise nimel Schleswigi hertsogkonnas,¹⁶ mainib 1702. aastal lühidalt Eesti- ja Liivimaa katehhiseerimist ja kooliharidust, mida ta tundis oma kogemustest, sest oli 1662. aasta paiku käinud mõned aastad Tallinna gümnaasiumis ja koguni eesti keelt «osalt, nii palju kui mul oma tarbeks vaja, õppinud» (*zum Theil / was zu meiner Nothdurfft dienlich / gelernet*).¹⁷

«Kõige enam tuleb kurta selle üle, et neile [talupoegadele] tol ajal [Arnkieli õpinguaastatel] tõelise ristiuse tundmaõppimiseks mingit juhatust ei antud; selle esimene põhjus on see, et lastel ei lasta koolis käia; väidetavalt oleks karta vastuhakku, kui mittekslased, nagu neid nimetatakse, maast madalast koolides õpetust saaks. Pigem tundub,

12. Eestikeelne raamat, nr 10–16; Seniespiedumi, nr 11–15. Samalaadsed käsiraamatud olid laialt levinud ka teistes luterlikes maades, kuid kvardist väiksemates formaatides, vrd Isak Collijn. Sveriges bibliografi: 1600-talet. Uppsala 1942–46, lk 562–578.
13. Eestikeelne raamat, nr 17, 23; Seniespiedumi, nr 16–17, 22.
14. Eestikeelne raamat, nr 21–22, vrd ka nr 19; Seniespiedumi, nr 24–26.
15. Vrd Ingrid Maier, Jürgen Beyer. Zwei russische Gelegenheitsgedichte aus Dorpat (1642) und ihr schwedischer Verfasser Johan Roslin. – Scando-Slavica. Annual international publication for Slavic and Baltic philology, literature, history and archaeology 2008, vol. 54, lk 102–134; Jürgen Beyer. Der Beginn Dorpater Gelegenheitsdichtung in Volkssprachen. Mit einer Edition dreier niederdeutscher Gelegenheitsgedichte von Adrian Verginius aus dem Jahr 1638. – Innovationen im Schwedischen Großreich. Eine Darstellung anhand von Fallstudien. Hrsg. von Christoph Schmelz, Jana Zimdars. (Schriftenreihe der David-Mevius-Gesellschaft, 3). Hamburg 2009, lk 181–207.
16. Vrd Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste[-] og sognehistorie Bd. 10, A. Utg. af Anders Pontoppidan Thyssen. Århus 1977–85, lk 373 jj, siin lk 374.
17. Trogillus Arnkiel. Cimbrische Heyden=Begräbnisse Dritter Theil. Hamburg 1702, lk 137; Trogillus Arnkiel. Cimbrische Heyden=Bekehrung Vierdter Theil. Hamburg/Frankfurt/M./Leipzig 1702, lk 334 (tsitaat) (kõigi nelja osa koondpealkiri: Trogillus Arnkiel. Außführliche Eröffnung In vier Theile beschrieben Hamburg 1703).

et aadlikud ei võimalda pideva töö tõttu neile vaestele inimestele nii palju aega, ega võta hoopiski midagi ette selleks, et nad oma lapsi võiks kooli saata, mille eest neil tulevikus tuleb õiglasele Jumalale raskelt vastust anda. Teine põhjus, miks mittesakslased usuasjades nii vähe teavad, on see, et minu ajal, nii palju kui mulle teada, ei toimunud mingit kateheesi või katekismuseeksamit. Selliste lihtsameelsete inimeste ees võib sada korda jutlust pidada ja siis veel tuhat korda, aga kui katekismusest põhja alla pole pandud, on jutlusest vähe kasu või pole seda üldse mitte. Tänapäeval saavad talupoegade lapsed kuulu järgi niihästi kooliharidust kui ka katekismuseõpetust.»¹⁸

Arnkieli maalitud pilt 1662. aasta paiku valitsenud oludest on pisut liiga tumedates toonides. Kuigi esimesed luterlikud visitatsioonid toimusid Eesti- ja Liivimaal maa heitliku ajaloo tõttu palju hiljem kui Saksa-Rooma riigi luterlikel aladel, kus visitatsioone korraldati juba reformatsiooniajal, peeti Eestimaal visitatsioone siiski aastatel 1586–1603 (pärast seda uuesti küll alles 1627. aastal).¹⁹ Liivimaal korraldati esimesed luterlikud visitatsioonid 1620. aastatel.²⁰

Üksikasjalikke dokumente on säilinud 1640. aastatest. Talupojad puutusid nüüd väikese katekismusega kokku üha tihedamini, kuigi esialgu veel kaudselt. Visitaatorid olid selgelt välja öelnud oma ootuse, et talupojad peavad õppima paluma. Paljudes kihelkondades võisidki visitaatorid sedastada, et talupojad olid tõepoolest paluma õppinud.²¹ Mida see tähendas? Talupojad pidid väikeses katekismuses sisalduvaid palveid, eelkõige meesisapalvet, peast teadma. Lugeda nad ei osanud, ning keegi ei oodanudki neilt seda. Pastor kontrollis oma koguduse liikmete katekismuseõpetamisi pihil või pühendas katekismuseõpetusele mingi aja jumalateenistusest, lugedes mõne osa katekismusest ette, seletades seda ning lugedes selle siis veel paar korda ette, kuni sõnad kuulajaile meelde jäid. See polnud veel saanud kõstrite või kooliõpetajate ülesandeks.

18. *Am meisten ist zu bejammern / daß sie zu der Zeit zur Erlernung des wahren Christenthums nicht angewiesen worden / die erste Ursach dessen ist / weil die Kinder nicht zur Schulen gehalten werden / es will vorgeben [sic!] werden / ob hätte man sich einer Rebellion zu befahren / wenn die Unteutschen / wie man sie nennet / von Kindes=Bein auf in Schulen solten unterrichtet werden. Es scheint vielmehr / daß die Edelleuthe den armen Leuthen / wegen steter Arbeit / so viel Zeit nicht verstatten / vielweniger Anstalt dazu machen / daß sie ihre Kinder zur Schulen halten können / deßfalls sie dem gerechten GOtt dermahleins eine schwere Rechenschaft geben müssen. Die andere Ursach dieser groben Unwissenheit der Unteutschen in Glaubens=Sachen / ist / daß bey meiner Zeit / so viel mir bewusst / kein Catechisiren / oder Catechismus=Examen ist gehalten. Man mag vor solchen einfältigen Leuthen hundert mahl predigen / und tausendmahl dazu [/] wo der Grund aus dem Catechismus nicht geleet ist / da wird man mit predigen wenig oder nichts erbauen. Heutiges Tages sollen / dem Bericht nach / die Bauer=Kinder beydes zur Schulen und Catechisirung angehalten werden. T. Arnkiel. Heyden=Bekehrung, lk 341–342.*

19. Olaf Sild. Kirikuvisitatsioonid eestlaste maal vanemast ajast kuni olevikuni. (Acta et commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis), B 40, 4). Tartu 1937, lk 63–70.

20. Ernst Hj. Lundström. Bidrag till Livlands kyrkohistoria under den svenska tidens första skede från Rigas intagande 1621 till freden i Oliva 1660. Uppsala/Stockholm 1914, lk 60–65; O. Sild. Kirikuvisitatsioonid, lk 74–76.

21. EAA 1187-1-53 (Tartu ala visitatsiooniprotokollid); 1187-1-54 (Põhja-Liivimaa visitatsiooniprotokollid); Akter rorande Lars Vigaeus. Utg. av Greta Wieselgren. – Svio-Estonica 1935. [2]. Tartu 1935, lk 104–143, siin lk 138 (Karuse visitatsioon, 3. märts 1641), 140 (14. detsember 1645), 141 (21. jaanuar 1654).

Kui 1640. aastatest pärinevates visitatsiooniprotokollides on sellest, kui hästi kogudus on paluma õppinud, vaid väga üldiselt juttu, siis hilisemad allikad on sõnarahkemad. 1680. aastatest on säilinud hulk nimestikke, kus koguduseliikmete katekismuse-teadmisi on üksikasjalikult kirjeldatud. Üldiselt tundub, et talupojad valdasid sel ajal üht, kaht või kolme palvet.²² See allikaliik (*husförhörlängd*) on Rootsis väga tavaline²³ ning rahvusvahelises kirjaoskuse uurimises tuntud. Samal ajal on selliseid allikaid väga raske tõlgendada, sest tavaliselt pole täpselt teada, mida konkreetsed pastorid oma kategooriatega, nt «oskab natuke lugeda» või «tunneb kristluse põhitõdesid», ise mõtlesid.

Siin esitatava üldülevaate tarvis piisab aga sellest, kui meelde jätta, et ilmselt oskas 1680. aastatel enamik inimesi paluda. Peale selle on võimalik jälgida, kuidas 17. sajandi jooksul nõudmised pidevalt kasvasid, vastavalt sellele, kuidas enamik inimesi, vähemalt noori, varem ettekirjutatud taseme oli saavutanud. Visitatsiooniprotokollides esineb nimelt ikka ja jälle märkus, et vanad inimesed pole ka parima tahtmise juures võimelised kõike seda, mis neilt oodatakse, pähe õppima – kuid selles pole ka midagi kummalist.²⁴

Nii mõnelgi teisel luterlikul maal oli kogudustesse jõudnud juba uus katekismuseliik, nimelt väikese katekismuse selgitused. Selliseid selgitusi oli avaldatud küll juba 16. sajandil, kuid tundub, et kohustuslikuks lugemisvaraks tehti need alles 17. sajandi teisel poolel. Need selgitused võisid olla küllaltki mahukad, 100 kuni 400 lehekülge. Root-

-
22. EAA 1187-1-52, l. 14–27 (Põltsamaa, 1682), l. 28–32p (Laiuse, 1683), l. 33–38p (Tarvastu, 1683), l. 39–42p (Laiuse (?), 1684); vrd ka R[udolf] Winkler. Zur Geschichte der estländischen Lokalvisitationen. – Mitteilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Rußland. Theologisch-pastorale Beihefte 1910, Bd. 63, lk 125–153. Kõigi majapidamiste regulaarseid visitatsioone nõuti Liivimaal juba 1633. ja Eestimaal 1645. aastal (E. Hj. Lundström. Bidrag, lk 244; O. Sild. Kirikuvisitatsioonid, lk 73), kuid nende tulemusi hakati detailselt fikseerima arvatavasti alles 1680. aastatest alates. Lokaalvisitatsioonide pidamise järjekindlus sõltus tugevalt kohalikust pastorist.
23. Vrd Lars Otto Berg. Ur kyrkböckernas hävdar. – Kyrka, helgon och vanliga dödliga. [Text- och bildredaktion: Kerstin Abukhanfusa]. (Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven, [11]). [Stockholm] 2003, lk 181–196; Ralph Tuchtenhagen. Inquisitio privata. Katechisation unter der estnischsprachigen Bevölkerung der schwedischen Ostseeprovinzen vor Einführung der Volksschule. – Ostseeprovinzen, baltische Staaten und das Nationale. Festschrift für Gert von Pistohlkors zum 70. Geburtstag. Hrsg. von Norbert Angermann, Michael Garleff, Wilhelm Lenz. (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 14). Münster 2005, lk 41–67.
24. Liivimaa kindralsuperintendent Johann Fischer kirjutab siiski: «Mul on meeles, et õnnis härra dr Corvinus, too-nane [Hamburgi] Püha Katariina kiriku pastor, hakkas umbes kolmekümne aasta eest kiriku kooriruumis vanadele inimestele usuõpetust andma ning tegi seda arvukalt kogunevate kuulajate suureks hingekosutuseks.» (*Ich weiß mich zuentsinnen / daß der seel[.] Herr D. Corvinus, damahliger Pastor zu S. Catharinen [in Hamburg] / etwan vor dreyßig Jahren / die Catechisation mit alten Leuthen in dem Chor der Kirchen / zu grosser Erbauung derer Zuhörer / die häufig zudrungen / anfeng und trieb*) (Johann Fischer. Erfordertes Christliches Bedencken Ueber den publicirten neuen Religions=Eyd Eines E. Ministerii in Hamburg. Gedruckt im Jahr 1690 (teoses (omaette poognanumeratsiooniga): Acta pietistica, oder Kurtzer Begriff der gesamten Schriften / so beydes vor als wider die so genante Pietisten publiciret worden. Frankfurt/M. 1691), l. B1p). Johannes Corfinius oli Hamburgis pastor aastail 1653–1664 (Friedrich Hammer, Herwarth von Schade. Die Hamburger Pastorinnen und Pastoren seit der Reformation. Bd. 1. Hamburg 1995, lk 28).

sis võeti üks selline selgitus ametlikult tarvitusele 1689. aastal.²⁵ Oderi-äärse Frankfurdi pastorid olid avaldanud oma selgituse, mille uustrükk ilmus Stockholmi saksa koguduse pastori Jacob Helwigi poolt ümbertöötatuna 1674. aastal Stockholmis.²⁶ 1677. aastal sai Helwig Eestimaa piiskopiks. Pisut hiljem avaldas ta uue revideeritud variandi sellest katekismuseseletusest, seekord koostöös Liivimaa kindralsuperintendendi Johann Fischeriga.

Nimetatud raamat trükiti 1680. aastal Riias ja hõlmab 336 lehekülge.²⁷ Raamat sisaldab ka 60-leheküljelise kokkuvõtte.²⁸ See katekismuseõpetuse tuum on taas katekismusevormis (s.t küsimuste ja vastustena). Tegemist on Lutheri väikese katekismuse laiendusega. Eesti- ja Liivimaa teoloogid nimetasid seda kokkuvõtet «talupojaküsimusteks» (*baur-fragen*).²⁹ Nagu nimetuski vihjab, oli see kokkuvõtte mõeldud talupoegade jaoks, kes pidid teksti pähe õppima, kuid seda loomulikult mitte saksa keeles. 1682. aastal ilmus lätikeelne tõlge, 1684 tartu- ja 1694 tallinnaeestikeelne.³⁰

1686. aastal hakkas kehtima uus Rootsi kirikuseadus. See tõlgiti ka saksa keelde ja võeti mõni aasta hiljem mõningate muudatustega Eesti- ja Liivimaal kasutusele.³¹ See kirikuseadus sisaldab mh sätteid katekismuseõpetuse ja lugema õpetamise kohta. Teise peatüki üheksandas paragrahvis korraldatakse juba varem kehtinud reegleid suuliste katekismuseharjutuste kohta: igal pühapäeval tuleb teatud hulka koguduse liikmetest kiri-

25. O[lof]Jöransson] Svebilus. Enfaldig Förklaring Öfwer D. Martin Luthers Lilla Cateches, Stäld genom Spörsmål och Swar. Jönköping 1800 (†1689).
26. [Jacob Helwig (Hrsg.).] Kurtze und Einfältige Erklärung des kleinen Catechismi D. Martin Luthers / Durch gewisse Fragen und Antwort / Zu erst gestellet Von denen Gesampten Lutherischen Predigern zu Franckfurt an der Oder: Itzo auff neue übersehen / An etlichen Orten vermehret und gemindert / Der Jugend und Einfältigen der Deutschen Gemeine zu Stockholm zum besten also eingerichtet. Stockholm 1674. See raamat ilmus mitmes trükis. Helwigi Göteborgi-kollegi lasi selle 1682. aastal sealse saksa koguduse jaoks uuesti trükkida: Mart[in] Frid[rich] Hermann. Kurtze und Einfältige Erklärung Des kleinen Catechismi D. Martin Luthers Der Jugend und Einfältigen der Deutschen Gemeine zu Gothenburg zum besten also eingerichtet Göteborg 1682.
27. [Jacob Helwig, Johann Fischer (Hrsg.).] Schriffmäßige Erklärung des kleinen Catechismi / D. Mart. Lutheri Durch gewisse Fragen und Antworten zu erst gestellet Von denen gesampten Lutherischen Predigern zu Franckfurt an der Oder Jetzo auff neue übersehen mit vielen Fragen und Sprüchen der H. Schriff vermehret und zur Ehre Gottes / auch Erbauung der Jugend und Einfältigen im Christenthumb Mit approbation der Hochlöbl. Theolog. Facultät in Wittenberg Zum Druck befodert. Riga 1680. 1681. aastal ilmus veel ühe teise Riia vaimuliku, Johannes Breveruse «Christliche Catechismus=Uebung» (272 lk) (C[hristian] A[ugust] Berkholtz. Dr. Johannes Breverus, Superintendent von Riga Riga 1869, lk 50).
28. «Kürtzere Erklärung Des Catechismi Lutheri / Für die Einfältigen. meistens theils aus vorigem gezogen» (lk 273–336).
29. Piiblikonverentsid ja keelevaldused. Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690). Allikapublikatsioon / Bibelkonferenzen und Sprachstreitigkeiten. Quellen zur Geschichte der Übersetzung der Bibel ins Revalenische (1686–1690). (Ex fontibus archivi historici Estoniae, [1]). Koostanud Leino Pahtma, Kai Tafenau, toimetanud Jürgen Beyer. Tartu 2003, lk 259–260.
30. Seniespiedumi, nr 41 (väga palju kordustrükke); Eestikeelne raamat, nr 41 (mitu kordustrükki), tõlget on ilmselt laiendatud; Eestikeelne raamat, nr 71, omakorda laiendatud.
31. Sammlung der Gesetze, welche das heutige Livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet [von Gustav Johann von Buddenbrock]. Bd. 2. Riga 1821, lk 1593–1873.

kus eksamineerida; kes selleleksamile kohale ei ilmu, peab maksma trahvi ja järgmisel pühapäevalksamile tulema.³² Kümnes paragrahv sätestab, et pastoritel tuleb pidada detailset arvestust oma koguduse liikmete teadmiste kohta, ning siis nimetatakse järgmist eesmärki: koguduseliikmed peavad lugema õppima ning peale selle peavad nad valdama tervet väikest katekismust. Sellega veel ei piirdata: pastorid peavad ka kontrollima, kas ilmikud on võimelised katekismuse sisu oma sõnadega ümber jutustama, kas nad on sellest niisiis aru saanud.

Loomulikult ei tundnud enamik inimesi terve koguduse ees küsitlemisest rõõmu ja sellest püüti kõrvale hoida, kuid lõppude lõpuks õppisid inimesed nende ettekirjutuste tulemusena oma katekismuse selgeks.³³

Kuni 1680. aastateni polnud süsteemne õpetus eesti või läti keeles maal kuigi levinud. Kuid see polegi ehk otsustava tähtsusega. Kirjaoskuse uurimine on näidanud, et Rootsi saavutas oma juhtiva koha kirjaoskuse edetabelites ka ilma külakoolideta: eeldati, et vanemad ise õpetavad oma lapsi. 1680. aastatel asutati siiski koole eesti ja läti talupoegade laste jaoks. Eesti keelealal oli seejuures keskne kuju *studiosus* Bengt Gottfried Forselius, kes propageeris ka uuendatud kirjaväsi.

Forselius saavutas, et asutatavaid külakoole hakati finantseerima riigikassast. Anti korraldus, et igas kihelkonnas peab olema kool. Koos kindralsuperintendent Fischeriga asutas ta õppeasutuse, mida tänapäeval tuntakse Tartu õpetajate seminari nime all – see nimetus on küll pisut ülepaisutatud. Eesti poisid õppisid seal lugema. Parimad nende seast saadeti hiljem küladesse, et nad seal ise õpetama hakkaksid. Niisiis võib rääkida Eesti- ja Liivimaa koolisüsteemi kiirstardist. Arnkielil olid seega täiesti õigus, et tema kooliajaga võrreldes oli Eesti- ja Liivimaal palju muutunud.

1688. aastal hukkus Forselius Stockholmist tagasiteel olles laevaõnnetuses, kuid koolisüsteem, mille ta oli rajanud, jäi püsima. Nähtavasti olid koolid eesti laste seas väga populaarsed, kuigi eestikeelsete raamatute valik oli ikka veel väga piiratud: aabits, väike katekismus, katekismuseseletus, lauluraamat, perikoobid, kannatuslugu, palved ja tartu-eesti keeles ka Uus Testament. Huvi nende tekstide lugemise vastu lubab oletada – ja seda tuleks rõhutada –, et kristluse luterliku vormi populariseerimise katsed olid olnud väga edukad.

Läti alal oli Ernst Glückil sama oluline osa kui Forseliusel eesti alal – või tegelikult veel palju olulisemgi, sest ta tõlkis ka piibli läti keelde.³⁴ Kuigi õpetajate seminari

32. Ühes 15. veebruaril 1694 Liivimaal välja antud korralduses korraldi seaduses ette nähtud karistusi (Sammlung der Gesetze, lk 1301–1304).

33. Vrd Jacob Helwigi jutlust, milles ta võrdleb oma Tallinna toomkogudust oma varasema kogudusega Stockholmi saksa kiriku juures, ühe luterliku ülikoolilinnaga 1649. aasta paiku ja Heidelbergiga. Võrdlus polnud Tallinna toomkoguduse jaoks soodne (Jacob Helwig, Hochbedenklicher Antritt Des Eintausend / Sechs=hundert / und Ein und Achtzigsten Jahres [Reval 1681], lk 98–101).

34. Vrd Helmut Glück, Ineta Polanska. Johann Ernst Glück (1654–1705). Pastor, Philologe, Volksaufklärer im Baltikum und in Russland. (Fremdsprachen in Geschichte und Gegenwart, 1). Wiesbaden 2005.

asutamine (kui tagasihoidlik see tegelikkuses ka poleks olnud) ja riiklike vahendite hankimine külakoolide jaoks olid tähelepanuväärsed saavutused, arvan siiski, et Forseliuse ja Glücki tegevust on võimalik paremini mõista, kui vaadelda seda järjekordse sammuna Rootsi riigi kavas eestlastele ja lätlastele ristiusu aluseid õpetada.³⁵ Tuleks ka silmas pida, et neis külakoolides õpetati lugema trükitud raamatuid, mitte käsitsi kirjutatud kirja, ei õpetatud ka kirjutamist, rääkimata raamatupidamisest, mida kaubalinnade paremates rahvakeelsetes koolides oli võimalik õppida. Eesmärk oli kiriklik kirjaoskus: põhiliste religioossete tekstide lugemine kui abivahend, et neid tekste paremini pähe õppida. Seda peeti eelduseks, et oleks võimalik oma elu nende tekstide järele seada. Koolide asutamine oli Rootsi riigi ja Rootsi kiriku katehiseerimis- ja distsiplineerimisüüdluste kõrvalsaadus. Samalaadselt toimiti ka teistel luterlikel aladel.³⁶

Pietism

Seni oli pikalt juttu konfessionaliseerimisest, kuid mitte sõnagi pietismist. Üht Liivimaa pietismi ajaloo olulist persooni sai siiski juba mainitud, nimelt kindralsuperintendent Johann Fischerit. 1636. (mitte 1633.) aastal Lübeckis sündinud, õppis ta Rostockis, Helmstedtis, Altdorfs ja Leidenis. Ta oli parajasti Sulzbachi superintendendi ametis, kui nimetati 1673. aastal Riia ja Vönnu kreisi superintendendiks. 1678. aastal sai temast Liivimaa kindralsuperintendent.³⁷ Enamik Fischeri kohta kirjutatud töid pärineb kahest leerist, kes teineteisest vähe teavad: pietismiuuringud ning Eesti- ja Liivimaa raamatu- ja kooliajalugu.³⁸

35. Üks 27. aprillil 1689 Liivimaal välja antud korraldus koolide ehitamise kohta argumenteerib järgmiselt: «et vaeseid talupoegi noores eas Jumala õnnistusttoova äratundmise juurde juhatataks» (*damit die arme Bauerschaft in der Jugend zum [sic!] heilsamen Erkenntniß Gottes angeführet werden möge*) (Sammlung der Gesetze, lk 1092–1094, siin lk 1093).
36. Vrd nt **Friederich Arnkiel**. RETTUNG Des Ersten Nordischen Christenthums, Wider Herrn Gottfried Arnolds vielfältige Verstell= und Verdrehungen Glückstadt/Leipzig 1712, l.)(3p.
37. **Greta Wieselgren**. Fischer, Johann. – Svenskt biografiskt lexikon. Bd. 16. Stockholm 1964–66, lk 56–61; **Liivi Aarma, Alken Bruns**. Fischer, Johann. – Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck. Bd. 11. Neumünster 2000, lk 109–112; **Johannes Wallmann**. Fischer, Johann. – Religion in Geschichte und Gegenwart. Bd. 3. Tübingen 2000, veerg 148; **Jonathan Strom**. Early conventicles in Lübeck. – Pietismus und Neuzeit 2001, Bd. 27, lk 19–52, siin lk 43–46; **Riho Saard**. Eesti kirikute esivaimulikond 1165–2006. [Tallinn] 2006, lk 39–40.
38. **Johannes Wallmann**. Beziehungen des frühen Pietismus zum Baltikum und zu Finnland. – **Johannes Wallmann**. Theologie und Frömmigkeit im Zeitalter des Barock. Gesammelte Aufsätze. Tübingen 1995, lk 249–281; **Johannes Wallmann**. Arndtrezeption im Baltikum. Johann Fischer und die Rigaer Ausgabe des Wahren Christentums von 1678/79. – Johann Arndt. Rezeption und Reaktion im nordisch-baltischen Raum. Hrsg. von Anders Jarlert. (Bibliotheca historico-ecclesiastica Lundensis, 41). Lund 1999, lk 143–162; **Liivi Aarma**. Volksbildung und Buchproduktion im schwedischen Livland. Johann Fischer und Bengt Gottfried Forselius. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 2001, Jg. 50, lk 389–414; **Aivar Põldvee**. Talurahvakoolid Eesti- ja Liivimaal

Fischer külastas 1673. aastal enne Liivimaale sõitmist Philipp Jacob Spenerit.³⁹ Sellest alates mainitakse teda tihti Speneri kirjades ning ta oli ka ise Speneriga kirjavahe-
tuses.⁴⁰ Spener toimetas 1673. ja 1682. aastal trükki ühe Fischeri anonüümselt avaldatud
poleemilise kirjutise.⁴¹ 1690. aastal jõudis Fischer oma arvamuses⁴² Hamburgi vaieldava
usuvande kohta⁴³ samalaadsele järeldusele kui Spener.⁴⁴ Ka 1693. aastast pärinevad kirjad
Uppsala ülikooli ida keelte professorile Gustaf Peringerile tõendavad Fischeri pietistlikku
meelestust.⁴⁵

17. sajandi viimasel veerandil. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil. Koostanud Enn Küng. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 8 (15)). Tartu 2002, lk 81–155.

39. J. Wallmann. Beziehungen, lk 258–259.

40. Philipp Jakob Spener. Briefe aus der Frankfurter Zeit 1666–1686. Bd. 1. 1666–1674. Hrsg. von Johannes Wallmann, Udo Sträter, Markus Matthias. Tübingen 1992; Philipp Jakob Spener. Briefe aus der Frankfurter Zeit 1666–1686. Bd. 2. 1675–1676. Hrsg. von Johannes Wallmann, Markus Matthias, Martin Friedrich. Tübingen 1996; Philipp Jakob Spener. Briefe aus der Frankfurter Zeit 1666–1686. Bd. 3. 1677–1678. Hrsg. von Johannes Wallmann, Martin Friedrich, Markus Matthias. Tübingen 2000; Philipp Jakob Spener. Briefe aus der Frankfurter Zeit 1666–1686. Bd. 4. 1679–1680. Hrsg. von Johannes Wallmann, Martin Friedrich, Peter Blastenbrei. Tübingen 2005; Philipp Jakob Spener. Briefe aus der Dresdner Zeit 1686–1691. Bd. 1. 1686–1687. Hrsg. von Johannes Wallmann et al. Tübingen 2003, vt registrit. Varaseim säilinud kiri Fischerile pärineb 2. oktoobrist 1676. Teiste kirjade kohta vt J. Wallmann. Beziehungen, lk 251–252.

41. Ph. J. Spener. Briefe aus der Frankfurter Zeit, Bd. 1, lk 808; samas, Bd. 3, lk 1044; samas, Bd. 4, lk 441; Ph. J. Spener. Briefe aus der Dresdner Zeit, Bd. 1, lk 251; 3. trükk: [Johann Fischer.] CHRISTIANI CONSCIEN-
TIOSI Send=Schreiben / Darinnen er fraget: Ob Er in der Lutherischen Religion könne selig werden? etc. Be-
antwortet von CHRISTIANO ALETHOPHILO SS. Theol. Stud. Auff vielfältiges Nachfragen zum andernmahl
[sic!] aufgelegt. Zu Ende ist Christiani Conscientiosi Send=Schreiben selbst zu deß Lesers Nachricht angedruckt.
S.l. 1687; vaidluse edasise käigu kohta vrd Johann Friedrich von Recke, Karl Eduard Napiersky. Allgemeines
Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Bd. 1. Mitau 1827, lk 573–
574.

42. J. Fischer. Bedencken.

43. Tekst leidub: Abdruck (I.) E. Hoch=Ehrw. Hamburg. Ministerii publicirten Revers FRANCKFURT / Ge-
truckt im Jahr Christi 1690 (teoses (omaette poognumeratsiooniga): Acta pietistica), l. A1p; vrd selle kohta
Martin Brecht. Philipp Jacob Spener, sein Programm und dessen Auswirkungen. – Der Pietismus vom siebzehn-
ten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert. Hrsg. von Martin Brecht et al. (Geschichte des Pietismus, 1). Göttin-
gen 1993, lk 279–389, siin lk 344–351.

44. Philipp Jacob Spener. Erfordertes Theologisches Bedencken / über den Neuen Religions=Eid. ANNO M DC
XC (teoses: Acta pietistica (omaette poognumeratsiooniga)).

45. Uppsala ülikooli raamatukogu, Ms. G 360 [Peringer], l. 208–209p (väljavõtted kolmest kirjast, kõik Riias: Fischer
(9. oktoober), Johann Uppendorf (9. oktoober) ja [David] Caspari (17. september)). Caspari kirjutab: «kelle juures
minu laimaja, Fischer, esitas minu suhtes sünkretismikahtlustuse, ise niihästi sünkretistidest kui ka pietistidest
suurim» (*apud quos calumniator meus, Fischerus, syncretismi me suspectum reddidit, ipse Syncretistarum pariter
atque Pietistarum maximus*). Peringeri kohta, kes oli 3. juunil 1693 aadliseisusse tõstetud, vrd Sven Dederling.
Lillieblad, Gustaf. – Svenskt biografiskt lexikon. Bd. 23. Stockholm 1980–81, lk 86–88. Caspari oli Riia toomki-
riku pastor. Ta oli 1688. aastal ühes jutluses end sünkretismist distantseerinud (J. Fr. von Recke, K. E. Napiersky.
Allgemeines Schriftsteller-Lexikon, Bd. 1, lk 335, 337; C. A. Berkholtz. Breverus, lk 35–37). Tülide kohta Fischeri
ja linnavaimulike vahel vrd C. A. Berkholtz. Breverus, *passim*.

Riias asutas Fischer trükikoja, kus trükkaliks oli Johann Georg Wilcken. Esi- mestel aastatel oli Fischeri publitseerimistegevuse raskuspunkt pietismi jaoks sümbolise- tähendusega saksakeelsetel teostel. Tema 1677. aastal ilmunud saksakeelset piiblivaljaan- net – trükitud duodeetsformaadis imepeenes kirjas ja väga väikese reavahega – peetakse selle pühenduse tõttu, milles on käsitletud pühitsust,⁴⁶ varaseimaks pietistlikuks piibli- väljaandeks.⁴⁷ Samal aastal ilmus Johann Arndti «Paradiesgärtlein», mille eessõna rää- kis samuti pühitsusest.⁴⁸ Arndti teose «Wahres Christentum» Riia väljaande (1678/79) varustas Fischer peatükke lõpetavate palvetega ning lasi raamatu kaunistada emblemaati- liste vaselõigetega.⁴⁹ Riias Wilckeni trükikojas ilmus samal ajal veel teisigi samasuguseid raamatuid – tõenäoliselt Fischeri initsiatiivil.⁵⁰ 1680. aastal andis Fischer koos Eestimaa piiskopi Jacob Helwigiga välja eespool mainitud katekismuseseletuse. Ka Helwigit nime- tatakse Speneri kirjavahetuses sageli, mh seoses tema Rostockis ilmunud dissertatsiooniga juutide oodatavast pöördumisest ning kui Speneri südameasja edendajat Rootsi riigis.⁵¹

1680. aastal ilmunud katekismuseseletusega Fischeri kirjustamiskava muutus. Nüüdsest keskendus ta mittesaksa väljaannetele ja standardteostele, mis polnud mõeldud

46. Biblia Das ist: Die gantze Heilige Schrifft / Altes und Neues Testaments: Verdeutschet durch D. Martin. Luth. Von neuen in diese geschmeidige Form gebracht/ mit rechtmässigen Unterscheidungen der Capitulen und Versikeln. Nebenst zu End angefügten H. Johann Habermans Morgen= und Abend=Gebeten / auff alle Tage in der Wochen / und H. D. Lutheri Gesang=Büchlein. Riga 1677, l.)(2-)(6p: pühendus Christer ja Anna Hornile, dateeritud kõigi pühakute päeval 1677.
47. Jürgen Quack. Evangelische Bibelvorreden von der Reformation bis zur Aufklärung. (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, 43). Gütersloh 1975, lk 266–269; J. Wallmann. Beziehungen, lk 267; J. Wallmann. Arndtrezeption, lk 154–156. Peale selle sisaldab Riia piibel veel Johann Arndtile omistatud teost «Informatorium biblicum», palveraamatut ja lauluraamatut.
48. Johann Arndt. Vier Bücher vom wahren Christentum. Riga 1678–79, l. a2–a8p (kasutatud eksemplaris (EAA 3159-1-228) tiitelteht puudub); vrd ka J. Wallmann. Arndtrezeption, lk 156.
49. Martin Brecht. Das Aufkommen der neuen Frömmigkeitsbewegung in Deutschland. – Pietismus, lk 113–203, siin lk 139–141; J. Wallmann. Beziehungen, lk 265–266; J. Wallmann. Arndtrezeption, lk 156–161.
50. [Johann Jacob Schütz.] Christliches Gedenck-Büchlein / Zu Beförderung eines anfangenden neuen Lebens / Wo- rinnen Zu Ablegung der Sünden / Erleuchtung des innern Menschen / und Vereinigung mit Gott die erst An- leitung geschicht zu Dienst Einer GOtt=begierigen Seelen. Riga 1677 (<http://www.vd17.de, VD17 23:277822M>). L. Aarma. Volksbildung, lk 409, nimetab veel Philipp Kegeli teost «[Zwölf] Geistlichen Andachten» (Riga 1677). Saksa ja rootsi keeles ilmusid ühe aadlidaami hingekosutuskirjutised: Catharina von Gyldenstern [Gyllenstierna]. Geistliches Heil-Pflaster, Und Seelen-Artzney, In allerley Geistlichen Kranckheiten Riga 1677; Catharina Gyldenstierna [Gyllenstierna]. Ett Andeligit Apoteek, Hwar uthi är til att finnandes mångehanda sköne Recepter, för anfächtade, bekymbrade, affmattade, och aff Werlden förlätne Siälär Riga 1678 (David Lindquist. Studier i den svenska andaktslitteraturen under stormaktstidevarvet. Med särskild hänsyn till bön-, tröste- och nattvardsböcker. Stockholm 1939, lk 113–114; I. Collijn. Sveriges bibliografi, lk 343). Kas Fischer oli nende raamatute redigeerija või ilmusid need Riias mõnel muul põhjusel, saab kindlaks teha alles raamatute endiga tutvudes.
51. Ph. J. Spener. Briefe aus der Frankfurter Zeit, Bd. 2 ja 3, vt registrit; vrd ka Johannes Wallmann. Der Pietismus. (UTB, 2598). Göttingen 2005, lk 94.

ainult iseäranis vagadele, vaid kõigile koguduseliikmetele.⁵² Ilmusid, osalt mitmes trükkis, katekismuseseletus, lauluraamat, palveraamat, väike katekismus, aabits ja käsiraamat (mis sisaldas perikoope, evangeeliumiharmoniat, Jeruusalemma hävitamise lugu, lauluraamatut, palveraamatut, väikest katekismust) – aastail 1682–1700 läti keeles, 1684–1700 samad teosed tartueesti keeles ning 1686–1695 tallinnaeesti keeles.⁵³ Enamik neist teostest oli juba varem ilmunud, kuid saksakeelsete tiitellehtedega. Fischeri trükikoda andis need raamatud välja eesti- või läti keelsete tiitellehtedega,⁵⁴ millest võib järeldada, et need olid tõepoolest mõeldud mittedaklastele. Muide, 1695. aasta paiku trükiti garnisoni soome soost soldatite perede tarvis Wilckeni trükikojas ka soomekeelseid katekismusi.⁵⁵

Fischeril oli oluline roll ka piibli tõlkimisel mittedaksa keeltesse. 1685. aastal ilmus Uus Testament läti keeles⁵⁶ ja 1686. aastal tartueesti keeles.⁵⁷ Läti keelne täispiibel ilmus pärast mõningaid viivitusi 1694. aastal.⁵⁸ Tööd alustati ka tallinnaeestikeelse Uue Testamendi tõlke kallal, kuid see ilmus alles 1715. aastal, täispiibli ilmumine selles keeles pidi ootama 1739. aastani.⁵⁹ Tartueestikeelset Vana Testamenti polegi trükkis ilmunud.

Uue Testamendi tallinnaeesti keelde tõlkimisel tekkisid konfliktid Eestimaa konsistooriumiga Tallinnas. Kaks peamist tüliküsimust olid eesti keele õigekiri ja tõlke lähteteksti valik. Fischer tahtis tõlke aluseks võtta kreeka keelse teksti ning pooldas kirjaväsi, mis oli talupojakeelele lähedasem. Tänapäeva vaatepunktist antaks õigus enamasti kindlasti kohe Fischerile, kuid lähemal vaatlusel toetavad nii mõnedki asjaolud ka

52. Sellele pöördle viitas juba üks 1679. aastal ilmunud saksakeelne duodeetsformaadis lauluraamat: *Christliche Andachts=Flamme / entzündet durch ein neu gantz Vollständiges Liefländisch= Gesangbuch / Mit schönen Kupffern gezieret / In welchem nicht allein alle und jede in dem (so genandten) Rigischen / sondern auch / was von Geistreichen Liedern im Stokholmischen / Koburgischen / Dreßdenischen / Joh: Krügers und andern Gesangbüchern / wie auch D. Müllers Seelen=Music enthalten / in bequemer Ordnung zusammengetragen / so daß dieses / an statt aller seyn kan. Deme hinbey gefüget ein mit Morgen= und Abend=Segen auf alle Tage in der Wochen / auch andern schönen Gebetern vermehrtes Christliches Gebeht=Buch* Riga 1679 (VD17 39:149204C). Saksa-maal ilmus sellest pisut muudetud pealkirjade all veel mitu trükki.

53. Eestikeelne raamat, nr 41–43, 46–47, 55–61, 69–75, 78–82, 84–85; Seniespiedumi, nr 39, 41, 62a–64, 66–67, 71–72, 74–76, 86, 95, 102–106.

54. Ainult impressum jäi peaaegu alati saksakeelseks: *RIGA / Gedruckt bey Johann Georg Wilcken / Königl. Buchdrucker*. Ehk oli see Riia tsensuuri nõue?

55. Suomen kansallisbibliografia 1488–1700. Toimittaneet Tuija Laine, Rita Nyqvist. (Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia, 642; Helsingin yliopiston kirjaston julkaisu, 59). Helsinki 1996, nr 2498, 2503 (mõlemad soomekeelsete impressumitega), vrd ka nr 2501; Esko Häkli. Finnische Literatur im Baltikum vor dem Beginn des 19. Jahrhunderts. – Buch und Bildung im Baltikum. Festschrift für Paul Kaegbein zum 80. Geburtstag. Hrsg. von Heinrich Bosse, Otto-Heinrich Elias, Robert Schweizer. (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 13). Münster 2005, lk 107–122, siin lk 115.

56. Seniespiedumi, nr 59.

57. Eestikeelne raamat, nr 45.

58. Seniespiedumi, nr 87.

59. Eestikeelne raamat, nr 94, 161.

historiograafias pimedusejüngrite kogu kuvandi omandanud Eestimaa konsistooriumi argumente. Eestimaa konsistoorium tundis eesti keeleala olusid paremini kui läti keelealal resideeriv ja Lübecki päritoluga kindralsuperintendent. Konsistoorium oli seisukohal, et peaaegu kõik Eesti- ja Liivimaa pastorid tulevad Saksamaalt ning pole vaja kohaliku keele õppimist neile ilmaeagu raskemaks teha. Seetõttu tulevat eesti keelt – nagu varemgi – kirjutada samade reeglite järgi nagu saksa keelt (nt *b-d* pikendusmärgina kasutades).⁶⁰ Kuna dialektid on kõikjal erinevad, pidavat kirjakeel lähtuma Tallinnas kõneldavast eesti keelest. Lutheri piibli sõnasõnalist tõlget tulevat eelistada seetõttu, et algtekstist tõlkides tekkiks eesti ja saksa piibli vahel erinevused, mis arvukatele mitmekeelsetele inimestele kohe silma hakkaksid, ning see võib viia usutõdedes kahtlemiseni.⁶¹

Loomulikult olid Riia ja Tallinna tüli taga ka prestiiž ja raha (kellel pidanuks olema õigus kuninga rahalisel toel piibel oma linnas trükkida?), kuid pietismi ja ortodoksia vahelist rindejoont siin märgata ei ole, ka mitte vähestes märkustes Riia 1680. aasta katekismuseseletuse kohta.⁶²

Johannes Wallmann märgib õigusega, et Fischeri tegevuses puuduvad mõned olulised pietismi tunnused. Ta ei töötanud mitte vagade koondamise nimel (nt *Collegium pietatis*'tesse), vaid kogu elanikkonna vagaduse tõstmise nimel. Ka polevat ta jaganud Speneri paremate aegade lootust. «Fischer jääb tasemele, mille pietistlik liikumine oli Saksamaal 1673. aastal tema lahkumise ajaks saavutanud. Talle piisab Johann Arndti «Wahres Christentumist» ja inglise hingekosutusraamatutest. Tema reformiideid näib olevat kujundanud Theophil Großgebaueri «Wächterstimme aus dem verwüsteten Zion», kogu rahvakiriku parandamist eesmärgiks seadev reformiprogramm, mis oli olnud eeskujuks ka Spenerile enne tema «Pia Desideria» koostamist.»⁶³ Kui varane Spener tegi Pühas Rooma riigis panuse reformile ilma ametivõimude osaluseta, toetus Fischer Rootsi kuninga autoriteedile. Spener koguni pidanud seda Rootsi jaoks sobivaks strateegiaks.⁶⁴

Minu arvates ei saa Fischeri tegemisi selgitada ainult tema teoloogilisest positsioonist ja Rootsi Läänemere-provintside poliitilisest situatsioonist lähtuvalt, vaid analüüsima peaks ka nende arengut aastate jooksul. Oma esimestel Liivimaa-aastatel oli ta nähtavasti kogenud sama, mida Arnkiel hiljem formuleeris nõnda: «Selliste lihtsameelsete inimeste ees võib sada korda jutlust pidada ja siis veel tuhat korda, aga kui katekismusest põhja alla

60. Selle kohta vrd Jürgen Beyer. *H as in Jerne*. – Den otidsenlige Urban Hiärne. Föredrag från det internationella Hiärne-symposiet i Saadjärve, 31 augusti – 4 september 2005. Redaktörer: Stig Örjan Ohlsson, Siiri Tomingas-Joandi. (Nordistica Tartuensia, 17). Tartu 2008, lk 15–24, siin lk 16–21.

61. Vrd Piiblikonverentsid.

62. Samas, lk 195–196, 259–260 *et passim*.

63. J. Wallmann. Beziehungen, lk 264–265. Fischeri osaluse kohta Lübecki ja Stade *Collegium pietatis*'tes 1660. aastatel vrd: J. Strom. Early conventicles, lk 21, 44–45.

64. J. Wallmann. Beziehungen, lk 275–277.

pole pandud, on jutlusest vähe kasu või pole seda üldse mitte.»⁶⁵ Polnud mõtet mittedaksa talupoegade jaoks *Collegium pietatis*'eid asutada või hingekosutusautoreid tõlkida, niikaua kui puudusid hädavajalikud baasteadmised ristiusust. Seetõttu organiseeris Fischer talle omase innuga eesti- ja lätikeelsete aabitsate, katekismuste, lauluraamatute, palveraamatute ja piiblite väljaandmist. Ta toetas eespool mainitud külakoolide asutamist ja edendas ka linnakoole. Kas Fischer üritas ka pietistlikke ringe rajada, nt Riia saksa kodanikkonna seas, pole seni uuritud.⁶⁶

Selle hädavajaliku muudatusega vagaduse edendamise strateegias jõudis Fischer ortodoksia samale rajale.⁶⁷ Seal rühkisid üksmeelselt kõrvuti ka Schleswig-Holsteini ortodoksid ja pietistid, kes nägid vagaduse edendamise tõhusaimat vahendit konfirmatsioonis ja sellele eelnevas katekismuse õpetamises.⁶⁸ Pärast Liivimaalt lahkumist 1699. aastal töötas Fischer Magdeburgis ja Halles sihikindlalt pietistliku liikumise heaks, mis oli vahepealsel ajal loomulikult edasi arenenud. Ka seal toetas ta koostööd riigiga vagaduse edendamise huvides.⁶⁹

Eesti- ja Liivimaa ajalugu käsitlevates uurimustes – olgu need siis baltisaksa, nõukoguliku, eesti või läti taustaga – pole seni konfessionaliseerimisest eriti räägitud; ka 17. sajandi Rootsi suurvõimu uurimisel seda teemat ei puudutata, pigem peetaks seda «unifitseerimispoliitika» üheks tahuks.⁷⁰ Kui aga vaadelda Eesti- ja Liivimaa ajalugu Euroopa perspektiivist, on ilmselge, et siin toimusid samasugused konfessionaliseerimisprotsessid nagu mujalgi.

65. Vt märkust 18.

66. Peale Fischeri olid Riias Speneriga kirjavahetuses veel Henning Witte ja Liborius Depkin (Ph. J. Spener. Briefe aus der Frankfurter Zeit, Bd. 3, lk 126–127; Ph. J. Spener. Briefe aus der Dresdner Zeit, Bd. 1, lk 108, 218–221); Depkini kohta vrd ka C. A. Berkholz. Breverus, lk 32, 57. Ka Riias pärit üliõpilane Joachim Saever oli Speneriga ühenduses (Ph. J. Spener. Briefe aus der Frankfurter Zeit, Bd. 4, lk 291–292), ning Riia lütseumi rektorit Johann Uppendorfi peetakse Speneri poolehoidjaks (J. Wallmann. Beziehungen, lk 278–279).

67. Üks põhjuseid võis olla ka finantsiline. Riias trükitud raamatute hind polnud Saksa raamatuturul konkurentsivõimeline (vrd J. Wallmann. Beziehungen, lk 266–268, teose «Wahres Christentum» ja piibli kohta). Üleüldse tundub, et Eesti- ja Liivimaa trükikodade toodang oli enamasti mõeldud oma regiooni jaoks (rootsikeelsete raamatute kohta vrd J. Beyer. Schwedische Lesestoffe).

68. Paul von Hedemann-Heespen. Die Herzogtümer Schleswig-Holstein und die Neuzeit. Kiel 1926, lk 314–315; vrd ka Mary Noll Venables. Pietist fruits from orthodox seeds. The case of Ernst the Pious of Saxe-Gotha-Altenburg. – Confessionalism and pietism, lk 91–109; ja 1686. aasta Rootsi kirikuseaduse sätteid (vrd eespool). 16. aprillil 1679 teatab Spener Fischerile katekismuseeksami juurutamisest pietistlikult meelestatud pastorite poolt mitmel pool Ülem-Saksamaal (Ph. J. Spener. Briefe aus der Frankfurter Zeit, Bd. 4, lk 98–99).

69. Peter Weniger. Anfänge der «Franckeschen Stiftungen». Bemerkungen zur Erforschung der Geschichte der Glauchaschen Anstalten in ihrem ersten Jahrzehnt. – Pietismus und Neuzeit 1991, Bd. 17, lk 95–120, siin lk 114–118.

70. Vrd selle kohta Martin Friedrich. Die Kirchenpolitik Karls XI. im Baltikum. – Riga und der Ostseeraum. Von der Gründung 1201 bis in die Frühe Neuzeit. Hrsg. von Ilgvars Misāns, Horst Wernicke. (Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung, 22). Marburg 2005, lk 367–379, kes vaatleb jõukolmnurka ortodoksia – pietism – varane valgustus.

Fischer viis energiliselt ellu Rootsi ortodoksia konfessionaliseerimisprogrammi. See vastas Liivimaa ühiskondlikele oludele paremini kui need lahendused, mille Spener oli ette pannud Püha Rooma riigi jaoks. Et Fischer otsis iseseisvalt parimat teed pietismi poole, võib järeldada ka sellest, kuidas ta seda programmi realiseeris: Eesti- ja Liivimaa kirjaoskuse edendamise kampaania ei järginud mitte Rootsi mudelit, kus lapsi õpetasid nende vanemad, vaid Saksa kooliõpetuse mudelit. Üldkokkuvõttes tundub, et Fischer oli konfessionaliseerimisel küllaltki edukas.

See pole kooskõlas levinud klišeega, nagu oleks Eesti- ja Liivimaa mitterakslased kuni 18. sajandini enam-vähem paganluses elanud ja nagu oleks alles hernhuutlased neist kristlased teinud.⁷¹ Ei tohiks end lasta eksitada erapoolikust retoorikast. Tõelise kristluse definitsioon muutus ajaga ning *status quo* sildistamine katolitsismiks, ateismiks või paganluseks kuulus standardargumentide hulka. Tuleb küll tunnistada, et kui võrrelda maa vagadust Liivimaal Fischeri saabumise ajal enamiku Saksa territooriumide omaga, oli Liivimaa siiski selgelt maha jäänud.

Seetõttu viis Fischer ellu ortodoksset programmi, sest muidu poleks olnud võimalik saavutada pietistlikku vagadust. Pietism eeldas konfessionaliseerimist.⁷²

Saksa keelest tõlkinud Kai Tafenau

71. Vrd Jürgen Beyer. Herrnhutische Lebensläufe aus Est- und Livland (ca. 1730–1850). Eine Erzähltradition. – Alter Adam und Neue Kreatur. Pietismus und Anthropologie. Beiträge zum II. Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2005. Hrsg. von Udo Sträter *et al.* (Hallesche Forschungen, 28,1). Tübingen 2009, lk 337–344.

72. Et mõned, eriti radikaalse pietismi esindajad olid konfessionaalsetes küsimustes vägagi suuremeelsed, ei ole meie tulemusega vastuolus. Nende pietistide alusteadmised ristiusust oleksid iga ortodoksse visitaatori imestama pannud.

Strategies for raising piety in Estonia and Livonia, 1621–1710. Confessionalisation and pietism

After the Swedes had established their rule in Estonia and Livonia, they not only tried to secure the area politically and militarily but also sought to stabilise it in cultural and religious terms. In this they had long-lasting success. They started to implement a programme which already had been pursued for some time in Sweden proper. Similar strategies were also applied in other Lutheran countries. We call this today Christianisation, social disciplining or confessionalisation. Not only the teaching should be orthodox, it should also be made sure that it was of high quality and that it was properly understood by the people it was aimed at. The methods employed were the teaching of Christian knowledge and the enforcement of moral standards.

Since the Reformation, some ecclesiastical literature in Estonian and Latvian had been produced, but most of this seems to have been out of print by 1621. A new wave of publications now set in. During the 1630s and 1640s the books most essential for a confessionalisation campaign were produced in both languages: Martin Luther's Little (or Shorter) Catechism, the pericopes, the history of Christ's passion, the hymnal and liturgical formulae. Furthermore sermon collections and grammars of the local languages were published. These books were – as can be deduced from their quarto format and bilinguality – meant for use by the clergy, not for the hands of simple peasants or servants. At the beginning the confessionalisation campaign was only conducted orally. Its results were controlled in visitations and documented in visitation reports.

Confessionalisation efforts were intensified in the 1680s. An important actor was the superintendent-general for Livonia, Johann Fischer, who is known for his pietist leanings. He organised the translation of the Bible into both Latvian and Estonian and had the above mentioned basic books reissued from his printing-shop in Riga. Now, however, the parallel texts in German and the German title pages were omitted, suggesting that these books were also aimed directly at the Estonian and Latvian populations. Furthermore, a system of parish schools was set up. However, their aim was not the general enlightenment of the peasant population. Teaching to read printed text was seen as an aid for learning essential texts by heart, i.e. the old aim was now pursued by other means. Bearing these aims in mind, it is not surprising that there was no teaching of arithmetics or writing.

As it turned out, Fischer now very energetically pursued Lutheran orthodox strategies. This does not mean, however, that he had given up on his pietist ambitions. He simply realised that pietism could only grow where basic knowledge about the Christian faith was to be found. Since it was not possible to start with step two, he made every effort for a proper step one. The spread of literacy or the extended use of Estonian and Latvian in print are only side-effects of Fischer's christianising efforts.